KRONIKA ZAMKOWA – ROCZNIKI • NR 5 (71)/2018
THE CASTLE CHRONICLES. ANNALS 5 (71)/2018
ISSN 0239-4898

PROJEKTY PRZEBUDOWY ORAZ REMONTY ZAMKU KRÓLEWSKIEGO W WARSZAWIE W ŚWIETLE *PROTOKOŁU Z POSIEDZENIA PAŃSTWOWEGO KOMITETU DO SPRAW ODNOWIENIA ZAMKU KRÓLEWSKIEGO I ŁAZIENEK KRÓLEWSKICH Z 1935 R.*

BLUEPRINTS FOR THE RECONSTRUCTION AND RENOVATION OF THE ROYAL CASTLE IN WARSAW IN LIGHT OF THE *MINUTES FROM THE MEETING OF THE STATE COMMITTEE FOR THE RENOVATION OF THE ROYAL CASTLE AND ROYAL ŁAZIENKI FROM 1935.*

Michał Sobieraj

Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum
e-mail: msobieraj@zamek-krolewski.pl
ORCID: 0000-0002-4248-9268

ABSTRACT

The article analyses *Minutes from the meeting of the State Committee for the renovation of the Royal Castle and Royal Łazienki from 20 September 1935* and an abridged version of a graduation thesis written at the Post-Graduate Course in Warsaw Studies at the University of Warsaw.

The structures and functioning of institutions dealing with the renovation of representative buildings in the interwar period are presented. In a short chronological order, selected renovations carried out in the Royal Castle at that time, known from the relevant literature, were shown, which made it possible to referto them during the analysis of the Minutes.

The text was found in 2018 and is a source of information about the specific nature of the workand the nature of the activities of the committee and the works manager - Adolf Szyszko-Bohusz. The Minutes allow to reconstruct to some extent the schedule of meetings, the topics addressed and theproblems solved, e.g. the garden in the lower section, the outward appearance of the Grodzka Tower, the extension of the wing of the Copper-Roof Palace. Thanks to the analysis of the document, it is also possible to determine more precisely the dates of individual renovations. The commitment with which the renovation of the Royal Castle in Warsaw was approached proves that it was considered to be themost important monument in Poland at that time, second only to the Wawel Castle. Both buildings weretreated as monuments to the past of the nation and the state, and thus a symbol of the independence and splendour of the Republic of Poland. The Warsaw Castle was important not only as the historical seatof Polish kings, but also as the present seat of the President of the Republic of Poland.

KEYWORDS

Kazimierz Skórewicz, Adolf Szyszko-Bohusz, Royal Castle in Warsaw – renovations, Grodzka Tower, Clock Tower, Gardens of the Royal Castle in Warsaw, Society of Protection of Historical Monuments

Michał Sobieraj
Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum

PROJEKTY PRZEBUDOWY ORAZ REMONTY ZAMKU KRÓLEWSKIEGO W WARSZAWIE W ŚWIETLE *PROTOKOŁU Z POSIEDZENIA PAŃSTWOWEGO KOMITETU DO SPRAW ODNOWIENIA ZAMKU KRÓLEWSKIEGO I ŁAZIENEK KRÓLEWSKICH Z 1935 R.*[1]

Warszawa i jej zabytki mają swoją historię pisaną wielkimi literami, zapamiętaną choćby na stronach kronik, książek, w kadrach filmów i na fotografiach. Mniej znane, często niedoceniane opowieści można wyczytać z dokumentów, które dla ówcześnie żyjących były czymś zwykłym, codziennym, a dla nas są interesującym świadectwem przeszłości.

Na początku 2018 r. przekazano mi dokument z Zamku Królewskiego znaleziony w Milanówku na strychu prywatnego domu. Jego oficjalny tytuł to *Protokół nr 3. z posiedzenia Państwowego Komitetu do spraw Odnowienia Zamku Królewskiego i Łazienek Królewskich w Warszawie, odbytego w dniu 20 września 1935 r.* (dalej: Protokół). Z określeniem czasu powstania i przypisaniem autorstwa dokumentu nie było żadnego problemu, ponieważ mamy do czynienia z protokołem, który z racji swoich cech gatunkowych zawiera te informacje. Analizę ułatwiły spis osób obecnych na posiedzeniu, plan obrad komitetu, a także niektóre podpisane wypowiedzi członków spotkania. Dzięki temu omawiany dokument jest bardzo czytelny.

INSTYTUCJE DO SPRAW ODNOWIENIA GMACHÓW REPREZENTACYJNYCH

Początki opieki nad zabytkami w Polsce sięgają jeszcze czasów sprzed 1918 r. i mają związek z wydarzeniami podczas I wojny światowej. W 1915 r. w wyniku działań wojennych po wycofaniu się Rosjan Warszawę zajęły oddziały niemieckie. Nowy okupant, aby pozyskać polskie społeczeństwo, zaakceptował inicjatywę utworzenia Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości (dalej: TOnZP)[2].

---

1 Niniejszy artykuł jest skrótem pracy dyplomowej autora na Podyplomowych Studiach Varsavianistycznych na Uniwersytecie Warszawskim.

2 P. Dettloff, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918–1930. Teoria i praktyka*, Kraków 2016, s. 212.

W 1920 r. Rada Ministrów przyjęła uchwałę dotyczącą budynków państwowych przeznaczonych na cele reprezentacyjne:

> na wniosek prezesa Rady Ministrów Rada Ministrów uchwala, że Zamek Królewski w Warszawie łącznie z pałacem Pod Blachą, Łazienki Królewskie, Belweder, Wawel i Spała są gmachami reprezentacyjnymi Rzeczypospolitej Polskiej i że z uwagi na ten ich charakter przeznaczone są do użytku Naczelnika Państwa. Zarząd gospodarczy tych gmachów oraz należących do nich parków, ogrodów i budynków gospodarczych wykonywać będzie minister robót publicznych z zachowaniem przepisów dekretu o opiece nad zabytkami sztuki i kultury z dnia 31 października 1918 r.[3].

Mimo ustawy opieka nad zabytkowymi gmachami reprezentacyjnymi była trudna ze względu na skomplikowaną strukturę urzędów – różne instytucje użytkowały równocześnie te same budynki[4]. W zamkach w Warszawie i w Krakowie równolegle pracowały aż trzy instytucje: Kierownictwo Odnowienia Zamków, Zbiory Państwowe oraz Zarząd Gmachów Reprezentacyjnych. Te ostatnie podlegały Kancelarii Cywilnej Prezydenta RP za pośrednictwem intendenta.

ZBIORY PAŃSTWOWE

Na mocy podpisanego przez Polskę, Rosję i Ukrainę traktatu pokojowego w Rydze 18 marca 1921 r. rewindykowano do Rzeczypospolitej część dzieł sztuki wywożonych z naszego kraju już od czasów I rozbioru w 1772 r. Od grudnia 1921 r. do maja 1922 r. przywieziono 10 transportów mienia kulturalnego, w tym m.in. wyposażenie Zamku Królewskiego i Łazienek. By nowym zbiorom zagwarantować właściwą opiekę, w tym inwentaryzację i konserwację, oraz by urządzić nimi wnętrza muzealne i reprezentacyjne, powołano 26 stycznia 1922 r. Zbiory Państwowe. Był to organ wykonawczy Ministerstwa Robót Publicznych, który następnie przydzielono do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Z początkiem lutego 1930 r. organ przemianowano na Państwowe Zbiory Sztuki[5].

Można przyjąć, że Państwowe Zbiory Sztuki zajmowały się zabytkami ruchomymi, prowadząc inwentaryzację, działalność wystawienniczą, konserwatorską i wydawniczą. Instytucja ta tworzyła również bibliotekę i kolekcję polskiej sztuki współczesnej. Oczywiste jest, że jeśli chodzi o użytkowanie lokali, utrzymanie bezpieczeństwa, zmiany w urządzeniu wnętrz i udostępnianie zwiedzającym, Państwowe Zbiory Sztuki musiały współpracować z Kancelarią Cywilną Prezydenta RP, która zarządzała gmachami, a także z Kierownictwem Odbudowy Zamków w Warszawie i Krakowie[6].

---

3 A. Król, *Zamek Królewski w Warszawie. Od końca XIII w. do 1944 r.*, Warszawa 1971, s. 182.

4 Dettloff, *op.cit.*, s. 213.

5 W. Wojtyńska, *Działalność Państwowych Zbiorów Sztuki*, „Kronika Zamkowa", 2005, 1–2 (49–50), s. 193.

6 *Ibidem*, s. 194.

KIEROWNICTWO ODNOWIENIA ZAMKU

Początkowo społeczną opiekę nad obiektami historycznymi pełniło od 1915 r. przywołane już TOnZP. Pracami inwentaryzatorskimi zajmowali się kustosze. W 1920 r. powołano kierowników odnowienia zamków w Warszawie i w Krakowie. Podlegali oni Ministerstwu Robót Publicznych. W 1932 r. – po rozwiązaniu ministerstwa – zostali przeniesieni do Departamentu Budownictwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.

Pierwszym kustoszem Zamku Królewskiego w Warszawie był Kazimierz Skórewicz. W 1917 r. pełnił tę funkcję jako pracownik Rady Komisji Odbudowy Kraju i Racjonalnego Budownictwa w Tymczasowej Radzie Stanu[7], następnie jako urzędnik Ministerstwa Rolnictwa, potem Ministerstwa Robót Publicznych. W 1920 r. na mocy uchwały o gmachach reprezentacyjnych K. Skórewicz został naczelnikiem Zarządu Gmachów Reprezentacyjnych w Ministerstwie Robót Publicznych[8]. Głównym zadaniem K. Skórewicza była konserwacja gmachów, wśród nich Zamku Królewskiego w Warszawie z pałacem Pod Blachą, Łazienek Królewskich z Białym Domkiem i Belwederem, Zamku Królewskiego na Wawelu. W 1928 r., po jego odejściu na emeryturę, stanowisko kierownika robót w gmachach reprezentacyjnych na krótko objął Józef Seredyński, którego w grudniu zastąpił Adolf Szyszko-Bohusz będący od 1916 r. kierownikiem odnowienia zamku w Krakowie[9]. W ten sposób do 1939 r. pełnił on zarówno funkcję kierownika odnowienia obu zamków, jak i naczelnika Zarządu Gmachów Reprezentacyjnych.

Kierownictwo Odnowienia Zamków na Wawelu i w Warszawie do pomocy miało tzw. Komitety Odnowienia Zamków. W literaturze spotkać można informację, że jako organ doradczy Ministerstwa Robót Publicznych powoływano je kilkakrotnie w 1920, 1927 i 1930 r.[10]. W następnych latach zwoływał je Departament Budownictwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Komitety nadzorowały całość prac, a także rozstrzygały zagadnienia konserwatorsko-artystyczne, wydawały opinie o programie i kierunku robót. W ich skład wchodzili historycy, historycy sztuki, inżynierowie i artyści z całego kraju. Między innymi dlatego spotkania komitetów zwoływano raz lub dwa razy w roku, tym samym nie mogły one spełniać właściwie swojej funkcji[11].

Drugim organem pomagającym w prowadzeniu remontów zamków, mającym charakter doradczy, ale działającym już przy Kierownictwie Odnowienia, były komisje powołane przez Ministerstwo Robót Publicznych. Po 1930 r. funkcjonowały cztery komisje: konserwatorsko-architektoniczna, artystycznego wyposażenia wnętrz, uzupełnień i konserwacji oraz urbanistyczna[12].

---

7 H. Krzyżanowska, *Kazimierz Skrórewicz – biogram*, w: *Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, z. 2, Poznań 2016, s. 233.

8 W. Baraniewski, *Kazimierz Skórewicz: Architekt, konserwator, historyk architektury 1866–1950*, Warszawa 2000, s. 85.

9 A. Gaczoł, *Adolf Szyszko-Bohusz – biogram*, w: *Polski słownik biograficzny konserwatorów...*, s. 256.

10 Wojtyńska, *op.cit.*, s. 195.

11 *Ibidem*.

12 *Ibidem*.

REMONTY, CZYLI DZIAŁANIA KIEROWNIKÓW, KOMISJI I KOMITETÓW DO SPRAW ODNOWIENIA ZAMKU KRÓLEWSKIEGO W WARSZAWIE

W okresie zaborów Zamek Królewski w Warszawie niszczał, a zbiory uległy rozproszeniu. Początkowo jako rezydencja carska doczekał się kilku projektów przebudowy, jednak po powstaniu listopadowym w ramach represji świadomie niszczono jego wystrój[13]. Dopiero rok 1915 wraz z powstałym TOnZP otworzył nowy etap w historii warszawskiego Zamku.

Komisje powołane przez Ministerstwo Robót Publicznych sporządzały sprawozdania z remontów budynku. Prowadził je wówczas K. Skórewicz jako kustosz TOnZP, a następnie jako kierownik odnowienia zamku. Sprawozdania publikowano w prasie specjalistycznej[14].

Z pierwszego sprawozdania obejmującego lata 1919–1923 można dowiedzieć się o odkopaniu piwnic pod skrzydłem gotyckim Zamku, odkrytych na parterze reliktach XVII-wiecznych sklepień, reliktach schodów w grubości muru, o odsłoniętej w 1921 r. elewacji gotyckiej tzw. Dworu Większego na Dziedzińcu Wielkim, o zawieszeniu obrazów Canaletta odzyskanych z Rosji, o remoncie Sali Rycerskiej[15]. Komisja zauważyła również, że prace prowadzone są bez harmonogramu. Skórewicz miał wówczas przygotować dokładny program działań[16].

W latach 1924–1927 przywrócono fasadzie zachodniej, południowej i części wschodniej wygląd sprzed 1852 r., rozebrano attykę, konstrukcję dachów podwyższono i zmieniono na żelbetową, blachę wymieniono na dachówkę. Odnowiono również Wieżę Zegarową. Założono instalacje centralnego ogrzewania i oświetlenia[17]. Nadal zastanawiano się, czy pozostawić odkrytą podczas remontu gotycką elewację Domu Większego[18].

Z 1927 r. znamy zachowaną jedynie na zdjęciach makietę K. Skórewicza (il. 1) wykonaną według planów architektów Jana Łukasika i Stanisława Szałowskiego. Makieta wiąże się z projektem rozbudowy Zamku. Od strony fasady zachodniej i południowej miała powstać fosa. Natomiast od strony Wisły planowano wznieść jako pawilon mieszkalny nowe skrzydło Zamku, równoległe do Biblioteki. Z Sali Wielkiej mieszczącej się w głównym ryzalicie elewacji saskiej zamierzano poprowadzić szerokie zewnętrzne schody do zamkowego ogrodu. W Ogrodzie Dolnym znaleźć się miały teren parkowy oraz basen połączony z Wisłą[19]. Ogrodowi planowano nadać nowoczesne, modernistyczne formy[20]. Choć projekt ten nie został zrealizowany, to zainicjował koncepcje, do których odnoszono się w latach następnych. Zaważyły one na przyszłości zamkowego ogrodu[21].

---

13 Dettloff, *op.cit.*, s. 213.

14 *Ibidem*.

15 Dettloff, *op.cit.*, s. 215; Król, *op.cit.*, s. 182–183; Baraniewski, *op.cit.*, s. 104.

16 Baraniewski, *op.cit.,* s. 99.

17 Król, *op.cit*., s. 186.

18 Dettloff, *op.cit.*, s. 217–218; Baraniewski, *op.cit.,* s. 105–107; M. Wrede, *Badania Kazimierza Skórewicza nad przebudową jagiellońską Zamku Królewskiego*, „Kronika Zamkowa", 1989, 2 (20), s. 3.

19 Baraniewski, *op.cit.,* s. 101; Dettloff, *op.cit.*, s. 219.

20 M. Szafrańska, *Ogrody Zamku Królewskiego w Warszawie*, Warszawa 2017, s. 217.

21 *Ibidem*, s. 224.

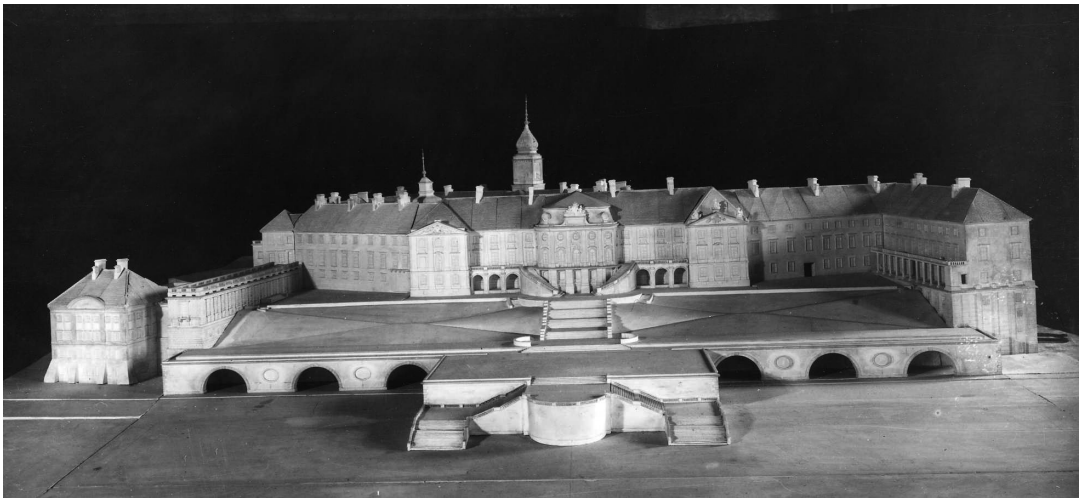

1. Kazimierz Skórewicz, projekt rozbudowy Zamku Królewskiego (makieta), 1927, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauki. Repr. za: M. Szafrańska, *Ogrody Zamku Królewskiego w Warszawie*, Warszawa 2017, s. 210 / Kazimierz Skórewicz, blueprint for the extension of the Royal Castle (mock-up), 1927, Institute of Art of the Polish Academy of Sciences. Repr. after: M. Szafrańska, *Ogrody Zamku Królewskiego w Warszawie*, Warszawa 2017, p. 210

Z czasów następnego kierownika odnowienia zamku – J. Seredyńskiego – zachował się projekt ogrodu[22]. Można jednak przyjąć, że drugi okres odbudowy Zamku rozpoczął w 1928 r. kolejny kierownik – architekt prof. A. Szyszko-Bohusz. Od 1930 r. miał on konsultować swoje prace i przedkładać sprawozdania powołanemu przez Ministerstwo Robót Publicznych nowemu Państwowemu Komitetowi do spraw Odnowienia Zamku.

Na pierwszym posiedzeniu – w lipcu 1930 r. – prof. A. Szyszko-Bohusz przedstawił projekt rozbudowy terenów nad Wisłą m.in. o nowe gmachy mieszkalne dla pracowników wojskowej i cywilnej kancelarii prezydenta. Podjęto też wtedy decyzję zastąpienia holenderskiej dachówki miedzianą blachą. W związku z ujednolicaniem elewacji postanowiono wyburzyć oficynę (il. 2) pomiędzy Bramą Grodzką a Wieżą Grodzką[23]. W ten sposób Zamek otrzymał fasady nawiązujące do wyglądu z czasów wazowskich (il. 3).

W 1930 r. A. Szyszko-Bohusz przewidywał ukończenie prac na rok 1935 pod warunkiem otrzymywania w ciągu remontu przewidywanego na pięć lat stałej sumy w wysokości 2 mln złotych rocznie. Warunku tego nie dotrzymywano[24]. Jak wynika z analizowanego poniżej protokołu, przekazywane kwoty były o wiele niższe i ciągle starano się o większe dofinansowanie. Z powodu niewystarczających funduszy prace na Zamku przedłużały się i w 1939 r. nie były jeszcze zakończone.

Z literatury wiadomo, że w latach 1931–1935 dokonano restauracji Wieży Grodzkiej. Rozebrano ostrosłupowy hełm wykonany przez K. Skórewicza, wieżę podwyższono o jedną

---

22 *Ibidem*, s. 226–227; Król, *op.cit.*, s. 188.

23 J. Englert, M. Malinowski, *Zamek Królewski w czasach Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 140.

24 Król, *op.cit.*, s. 189.

2. Henryk Poddębski, *Widok Zamku Królewskiego w Warszawie*, 1931, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk. Fot. IS PAN / Henryk Poddębski, *View of the Royal Castle Warsaw*, 1931, Institute of Art of the Polish Academy of Sciences. Photo IS PAN

3. Henryk Poddębski, *Widok Zamku Królewskiego w Warszawie*, 1933, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk. Fot. IS PAN / Henryk Poddębski, *View of the Royal Castle Warsaw*, 1933, Institute of Art of the Polish Academy of Sciences. Photo IS PAN

4. Zamek Królewski w Warszawie z widoczną nadbudową Wieży Grodzkiej i nową elewacją Biblioteki Królewskiej, 1938, sygn. 1-U-7065-4, Narodowe Archiwum Cyfrowe. Fot. NAC / Royal Castle in Warsaw with a visible superadded structure of the Grodzka Tower and a new façade of the Royal Library, 1938, sign. 1-U-7065-4, National Digital Archive. Photo NAC

kondygnację i zakończono tarasem widokowym z masztem na flagę prezydencką. Na ścianach wieży umieszczono zegary słoneczne zaprojektowane przez Tadeusza Przypkowskiego[25] (il. 4).

Daty przebudowy Wieży Grodzkiej w literaturze są rozbieżne. Aleksander Król i Jerzy Lileyko piszą o 1931, natomiast Paweł Dettloff nawet o 1936 r.[26]. To efekt braku podstawowego źródła do badań. Materiały dotyczące prac komisji, komitetów i kierownika robót nigdy nie zostały w całości opracowane i opublikowane. Dodatkowo dokumentacja przekazana w 1939 r. do TOnZP została zniszczona podczas powstania warszawskiego[27]. Wydaje się, że remont Wieży Grodzkiej przebiegał w kilku etapach. W 1931 r. rozebrano dach K. Skórewicza. Na podstawie dostępnych materiałów trudno jest ustalić, czy bryłę podniesiono o jedną kondygnację od razu czy dopiero po 1935 r.[28].

W 1937 r. rozebrano dwa piętra oficyny nad parterem lewego skrzydła pałacu Pod Blachą (il. 5). Odkryta ściana Biblioteki Królewskiej zyskała elewację projektu A. Szyszko-Bohusza. Pozostawiono funkcjonujący od dawna taras na dachu tego budynku.

---

25 J. Lileyko, *Zamek Królewski w Warszawie*, Warszawa 1986, s. 261.

26 Król, *op.cit.*, s. 189; Lileyko, *op.cit.*, s. 261; Dettloff, *op.cit.*, s. 221.

27 Lileyko, *op.cit.*, s. 260.

28 *Ibidem*, s. 261; Król, *op.cit.*, s. 189, 191.

5. Widok pałacu Pod Blachą z nadbudowanym lewym skrzydłem, zasłaniającym Bibliotekę Królewską, przed 1904, Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum. Fot. Archiwum ZKW / View of the Copper-Roof Palace with the superadded left wing, screening the Royal Library, prior to 1904, Archive of the Royal Castle in Warsaw – Museum. Photo Archiwum ZKW

W tym czasie remontowano także wnętrza zamkowe przeznaczone na siedzibę prezydenta i lokale jego kancelarii[29]. Szyszko-Bohusz, cieszący się uznaniem i poparciem prezydenta Ignacego Mościckiego, miał dużą swobodę w prowadzeniu prac i badań[30].

Wyzwaniem dla ekipy prof. A. Szyszko-Bohusza były pośrednio cele, które stawiał ówczesny tymczasowy prezydent Warszawy – Stefan Starzyński. Już w 1934 r. ruszyły w stolicy prace nad projektami rozwoju miasta. Jednym z zadań było stworzenie arterii przelotowych z północy na południe oraz „zbliżenie Warszawy do Wisły". Projektowano przebudowę placu Zamkowego, mostu Kierbedzia i terenów wzdłuż rzeki[31]. Na terenach Zamku w 1935 r. cofnięto ogrodzenie, by umożliwić budowę zjazdu z mostu Kierbedzia na Wybrzeże Gdańskie. Tuż przed oddaniem pierwszego odcinka bulwarów (11 grudnia 1936 r.) na terenach zamkowych rozebrano część budynków po wojskach rosyjskich. W 1937 r. kontynuowano rozbiórki, a także rozpoczęto prace projektowe Ogrodu Dolnego[32].

---

29 Król, *op.cit.*, s. 190–191.

30 Dettloff, *op.cit.*, s. 220; Szafrańska, *Ogrody Zamku…*, s. 227; Wojtyńska, *op.cit.*, s. 195.

31 M. Szafrańska, *Wybrzeże Gdańskie, Zamek i fontanna Bakczysaraju. O urbanistycznym kontekście przedwojennego ogrodu zamkowego w Warszawie,* „Kronika Zamkowa", 2000, 1 (39), s. 155.

32 Szafrańska, *Ogrody Zamku…*, s. 235–237.

KRÓLEWSKA REZYDENCJA W ŚWIETLE PROTOKOŁU Z 20 WRZEŚNIA 1935 R.

Odnaleziony dokument jest maszynopisem formatu A4 na 19 kartach przebitki, oprawionym w dwie karty papieru zszyte zszywkami. Do Protokołu dołączono pismo przewodnie na luźnej karcie papieru formatu A5. Ze względu na swoją budowę stanowi źródło aktowe, a przez zawarte informacje również źródło opisowe.

Karta z pismem przewodnim to notatka datowana na 12 lutego 1936 r., wydana przez Kierownictwo Robót w Gmachach Reprezentacyjnych (podpisana przez zastępcę kierownika robót – architekta Jana Dąbrowskiego) i adresowana do dr. Tadeusza Cybulskiego, profesora Państwowej Szkoły Przemysłowej w Krakowie. Wyjaśnia ona, że podpięty Protokół z 20 września 1935 r. ze spotkania Komitetu jest załącznikiem i zostaje przesłany do Cybulskiego w myśl rozporządzenia Ministra Robót Publicznych. Na pierwszej stronie Protokołu widnieje informacja, że dr Cybulski był członkiem Komitetu do spraw Odnowienia Zamku Królewskiego i Łazienek Królewskich w Warszawie (na liście członków nr 16). Prawdopodobnie kopie Protokołu z podobnym podpiętym wyjaśnieniem otrzymali wszyscy członkowie komitetu. Na uwagę zasługuje fakt, że Protokół powstał w trakcie spotkania 20 września 1935 r. lub zaraz po nim, natomiast jego rozesłanie do poszczególnych osób nastąpiło później – 12 lutego 1936 r. Niejasne jest, jak dokument trafił do Milanówka, tym samym czy trafił w ogóle do adresata. Znalazcy dokumentu nie posiadają żadnych informacji, czy poprzedni lokatorzy, a następnie właściciele domu mieli związek z Krakowem, rodziną Cybulskich, ewentualnie z Państwową Szkołą Przemysłu w Krakowie, której dyrektorem był dr T. Cybulski.

Na pierwszych dwóch stronach właściwego Protokołu widnieją: data spotkania, pełna nazwa Komitetu oraz lista jego członków. Otwiera ją przewodniczący Komitetu do spraw Odnowienia Zamku Królewskiego w Warszawie i Łazienek Królewskich w Warszawie – Marian Zyndram Kościałkowski, minister spraw wewnętrznych (nr 1). Pozostali członkowie to m.in. podsekretarz stanu w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego – ks. Bronisław Żongołłowicz (nr 3); dyrektor Kancelarii Cywilnej Prezydenta Rzeczypospolitej – dr Stanisław Świerzawski (nr 4); wiceprezydent m.st. Warszawy – inż. Jan Pohoski (nr 6); pracownicy ministerstw i urzędów z wydziałów i departamentów zajmujących się sztuką, konserwacją, sprawami budowlanymi (nr. 7–12); przedstawiciele różnych instytucji naukowych i kulturalnych (nr. 13–19). Członkiem Komitetu był również kierownik robót w gmachach reprezentacyjnych – prof. A. Szyszko-Bohusz. Spotkanie protokołował jego zastępca – architekt Jan Dąbrowski, autor dołączonej, wspomnianej już, notatki z 12 lutego 1936 r. Nie jest jasne, czy Dąbrowski był – podobnie jak wymieniony na końcu listy, a nieobecny dr Mieczysław Treter – kolejnym członkiem organu. W spotkaniu brało udział jeszcze pięciu gości, wśród nich przedstawiciele użytkowników gmachów: zastępca dyrektora Państwowych Zbiorów Sztuki Kazimierz Brokl i zarządca Zamku Bronisław Kupść.

Na kolejnej stronie Protokołu znajduje się porządek obrad. Zakładał on: sprawozdanie techniczne i finansowe na okres 1 kwietnia 1934 – 1 września 1935 r., przedstawienie planu robót na lata 1936–1937, wizję lokalną na terenie prac remontowych oraz dyskusję i wnioski. Do

Protokołu załączono materiały przygotowane przez prof. A. Szyszko-Bohusza (umieszczone na końcu protokołu: *Sprawozdanie finansowo-techniczne za okres 1.04.1934–1.09.1935*, *Sprawozdanie z Komisji Specjalnych*, *Program robót na rok 1936/1937* – zob. Aneks 1, 2).

Posiedzenie otworzył przewodniczący, minister Kościałkowski. W jego wypowiedzi pojawia się data i numer wcześniejszego protokołu. Wraz z datą pierwszego posiedzenia Komisji znaną z opracowania Aleksandra Króla rysuje się tu kalendarium zebrań tego organu. Pierwsze spotkanie miało miejsce w lipcu 1930 r.[33] (wówczas musiał powstać Protokół nr 1). Drugie, na które w swojej wypowiedzi powołuje się Kościałkowski, odbyło się 25 maja 1934 r. Sporządzono na nim Protokół nr 2. Z trzeciego spotkania – 20 września – pochodzi omawiany Protokół nr 3.

Podsekretarz stanu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Władysław Korsak w swojej wypowiedzi podkreślił pogarszającą się sytuację finansową, wykazał, że na roboty w Zamku i w Łazienkach Królewskich przeznaczono w 1935 r. zaledwie 260 tys. zł. Gdy bierze się pod uwagę plany A. Szyszko-Bohusza dotyczące pięcioletniego, całkowitego remontu i zakładany budżet w kwocie 2 mln zł rocznie[34], suma wymieniona w Protokole była na pewno niesatysfakcjonująca.

W przekonaniu piszącego te słowa atmosferę początku obrad Komitetu oddaje informacja protokolanta, że „członkowie Komitetu nie zabierają głosu" odnośnie do wypowiedzi Kościałkowskiego oraz Korsaka. Spotkanie musiało przebiegać spokojnie, być może bez ożywienia i emocji.

GŁOS PROF. ADOLFA SZYSZKO-BOHUSZA

Prof. A. Szyszko-Bohusz odczytał sprawozdanie finansowo-techniczne za miniony okres prac. W Protokole stanowi ono załącznik nr 1 (zob. Aneks 1). Dowiadujemy się z niego, że fundusze na remont Zamku i Łazienek pochodzą z budżetu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, któremu podlegały budowle reprezentacyjne, komitety i kierownik odnowienia zamku. Otrzymane fundusze musiały starczać na prace remontowe, jak również na „opał, światło, wodę, utrzymanie biura i świadczenia społeczne". Profesor informował także o dodatkowych środkach, które pochodzą z funduszu pracy, pożyczki inwestycyjnej na budowę domu mieszkalnego dla funkcjonariuszy Kancelarii Cywilnej Prezydenta RP oraz z subwencji na budowę przedszkola.

Szyszko-Bohusz wydzielił w swoim sprawozdaniu trzy grupy robót. Być może chciał w ten sposób zaznaczyć potrzebę finansowania remontów z jeszcze innego źródła albo dążył do zagwarantowania dodatkowych sum pieniędzy na remonty od innego zleceniodawcy.

Z literatury są znane prace architektonicze A. Szyszko-Bohusza na Zamku Królewskim, choćby te główne, wspomniane w niniejszej pracy. Jednak zwykle wymienione są wśród prac wykonanych w dłuższym okresie: 5 (1930–1935), 7 (1928–1935), a czasami 11 lat (1928–1939)[35]. Natomiast prace remontowe wymienione w jego sprawozdaniu za konkretny okres (1 kwietnia 1934–1 września 1935) umiejscawiają je w dokładnym czasie jako czynność dokona-

[33] Król, *op.cit.*, s. 188.

[34] *Ibidem*, s. 189.

[35] Szafrańska, *Ogrody Zamku*…, s. 217–227; Król, *op.cit.*, s. 188–190; Englert, Malinowski, *op.cit.*, s. 140; Dettloff, *op.cit.*, s. 221–223.

ną i zakończoną. Dzięki analizie tego typu źródeł można sprecyzować daty remontów. Architekt w grupie remontów zewnętrznych przeprowadzonych w okresie maj 1934–październik 1935 r. wymienił:

– rozbiórkę przybudówki rosyjskiej pomiędzy Wieżą Grodzką a Bramą Grodzką;
– roboty kamieniarki okiennej i gzymsów;
– wymianę więźby dachowej z drewnianej na żelbetową;
– rozebranie attyki między Wieżą Grodzką a Zegarową;
– pokrycie dachów blachą miedzianą;
– przemurowanie kominów;
– zamontowanie oświetlenia;
– instalację centralnego ogrzewania;
– zabezpieczenie i badania Wieży Grodzkiej.

O ile w literaturze spotyka się informacje, zawarte również w sprawozdaniu A. Szyszko-Bohusza, o budowie na „terenach dolnych" mieszkań dla Kancelarii Cywilnej Prezydenta RP[36], o tyle mało znany jest fakt budowy Przedszkola im. Michaliny Mościckiej. Obiekt ten również powstał z funduszy przeznaczonych na remont Zamku. W sprawozdaniu mowa jest już o wybudowaniu zgodnie z projektem budynku murowanego o kubaturze 3630 m^3, podniesieniu terenu oraz wykonaniu wszystkich niezbędnych instalacji. Na temat samego obiektu zachowało się niewiele informacji. Przedszkole zostało zniszczone podczas II wojny światowej, a kilka fotografii dostępnych jest na stronach internetowych poświęconych przedwojennej Warszawie[37].

Wśród robót wewnątrz bryły zamkowej prof. A. Szyszko-Bohusz wymienił prace konserwatorskie w Sali Mirowskiej, Pokoju Oficerskim i Kaplicy (malarstwo, pozłotnictwo, sztukaterie, stolarstwo). Największą jednak część remontu stanowiły działania mające na celu adaptację budynku do potrzeb wojskowej i cywilnej kancelarii prezydenta. Dla przykładu, ogniotrwałe stropy nad salami Tronową i Rycerską miały na celu „dokładne izolowanie pomieszczeń gospodarczych" na drugim piętrze, powstałych przy apartamencie prezydenta i jego rodziny.

W trzeciej grupie remontów, zwanych przez prof. A. Szyszko-Bohusza nieprzewidzianymi albo żądanymi przez Kancelarię Cywilną, znalazły się: przebudowa holu na parterze przy Wieży Władysławowskiej, rozbiórki stropów i budowa sklepień między piwnicami a parterem, montaż marmurowych posadzek i odrzwi, remont kotłowni i magazynów, montaż instalacji gazowych i elektrycznych w łazienkach w apartamencie prezydenta na drugim piętrze, remonty i montaż instalacji w garażach i koszarach.

Osobną częścią sprawozdania z prac remontowych są działania w Łazienkach Królewskich. Ze względu na temat i zakres niniejszego artykułu wspomnieć jedynie należy, że objął on: pałac Na Wodzie, byłą Podchorążówkę, Domek Letni oraz „piętrowy dom ogrodników". Prace remontowe dotyczyły dachów i tynków. Analizując następne strony Protokołu, zauważyć można, że podczas spotkania większość uwagi poświęcono Zamkowi.

---

36 Szafrańska, *Ogrody Zamku*…, s. 226; Dettloff, *op.cit.*, s. 222.

37 *Warszawa 1939*, http://www.warszawa1939.pl/obiekt/bugaj-10 (dostęp: 20 III 2019 r.); http://www.warszawa1939.pl/galeria-powiazana-2146-widok-od-strony-wisly (dostęp: 20 III 2019 r.).

Jak zanotował protokolant, kierownik robót odczytał dalej sprawozdanie z działalności dwóch komisji specjalnych, w analizowanym Protokole to załącznik nr 2. Komisja Urbanistyczna zebrała się 1 października 1934 r. i zajmowała się rozplanowaniem terenów nad Wisłą przekazanych Kancelarii Cywilnej, w tym budową przedszkola. Drugie sprawozdanie dotyczy spotkania 27 października 1934 r. Komisji Artystycznego Wyposażenia Wnętrz i Komisji Uzupełnienia i Konserwacji Zbiorów poświęconego konieczności zagwarantowania w budżecie Dyrekcji Państwowych Zbiorów Sztuki odpowiedniej kwoty na „zakupy mebli, obrazów, bronzów [pisownia oryginalna – przyp. M.S.], tkanin itp. przeznaczonych do sal zabytkowych i reprezentacyjnych" oraz potrzebie stworzenia inwentarza sal. Dowodem, że komisje miały charakter doradczy są użyte w tym miejscu sformułowania: „plac […] jest pożądany", „ulica winna być", „w sprawie górnego bulwaru […] uchwalono uznać", „komisja wypowiada się za koniecznością", „winna sporządzić".

Warto zwrócić jeszcze uwagę na fakt, że prof. A. Szyszko-Bohusz, referując sprawozdanie z prac specjalnej Komisji Urbanistycznej, zajął się obszarem, który w niniejszym dokumencie nazywa „terenami nad Wisłą, przekazanymi Kancelarii Cywilnej". Obszar ten sięgał do ulic Kamienne Schodki i Boleść. Wnioskować z tego należy, że był on włączony w teren Zamku (przekazany Kancelarii Cywilnej Prezydenta przed 1934 r.), przeznaczono go na budynki Kancelarii i przedszkole. Dziś teren Zamku jest o wiele mniejszy i od północy zamyka go ulica Steinkellera. Pozostałością tamtego czasu na obszarze muzeum jest podłużny budynek wybudowany między Arkadami Kubickiego a ulicą Steinkellera, obecnie mieszczący magazyny i pracownie konserwacji.

PLANY NA LATA 1936–1937 I DOZÓR ROBÓT

Według analizowanego Protokołu ostatnim dokumentem, który odczytał A. Szyszko-Bohusz na posiedzeniu Komisji, był *Program robót w gmachach Reprezentacyjnych /Zamek Kr. i Łazienki Kr./ na r. 1936/37* (zob. Aneks 2). Zadziwiać może w tym miejscu bardzo powierzchowne przedstawienie planu pracy. Składa się on z 15 punktów, z czego 10 dotyczy Zamku, 2 odnoszą się do Łazienek Królewskich, a 3 do wydatków ogólnych. Punkty omawiające pracę w Zamku to głównie nazwy miejsc, których dotyczyć ma remont, i planowanej kwoty. Przy elewacji od strony Wisły (punkt 2) wymieniono prace pokrycia dachów blachą miedzianą, a w pałacu Pod Blachą planowano (punkt 3) odnowienie elewacji i zmianę dachu. Inne objaśnienia zamykają się tylko w sformułowaniach: „pierwsza" albo „dalsza seria robót" czy też „wykończenie". Z tej części dokumentu nie wynika, na czym miały polegać dalsze prace, np. w ogrodzie, przy Wieży Grodzkiej, albo gdzie miał być wybudowany wojskowy magazyn amunicji i żywności. Wiemy, ile miały kosztować poszczególne prace, a całość remontu wyliczona została na 915 tys. zł.

Prawdopodobnie prof. A. Szyszko-Bohusz w tym miejscu rozwinął wypowiedź, co protokolant zmieścił w jednym zdaniu: „Po odczytaniu sprawozdań […] objaśnia projekty, dotyczące robót już wykonanych i robót przeznaczonych do wykonania w roku następnym". Z dalszej części Protokołu dowiadujemy się, że dyskusja, tj. planowany punkt 5. obrad, wywiązała się „podczas szczegółowego rozpatrywania przedłożonych projektów". A zatem profesor musiał omawiać kolejne punkty programu robót.

Następnie członkowie Komitetu przeprowadzili wizję lokalną prac wykonanych „w okresie od 25.V.1934 r. do 20.IX.1935" nie tylko w bryle głównej Zamku, ale także na dolnych terenach. Protokolant wymienił odwiedzone miejsca:

> lokal prowizoryczny na biura Kancelarji Cywilnej, lokal definitywny na biura Kancelarji Cywilnej w narożniku od Wieży Zegarowej do Bramy Grodzkiej, ciąg dalszy apartamentów Prezydenta R.P. w bloku od Wieży Władysława IV do Sali Ansamblowej, hall na parterze przy Wieży Władysława IV, biura Gabinetu Wojskowego, elewacje od strony Zjazdu od Bramy Grodzkiej do Wieży Grodzkiej, roboty regulacyjne na dolnych terenach oraz przedszkole im. Michaliny Mościckiej[38].

Wydaje się, że spis został stworzony według rzeczywistej trasy oględzin remontu. Komisja przeszła pomieszczeniami na parterze skrzydła zachodniego, następnie przez pierwsze piętro skrzydła południowego do skrzydła południowo-wschodniego. Powrócono później na parter przy Wieży Władysławowskiej, obejrzano hol i biura wojskowe, a potem dokonano wizji zewnętrznych prac remontowych przy elewacji skrzydła południowego (gdzie rozebrano oficynę) oraz na terenach dolnych.

Dyskusja po obejrzeniu robót odnosiła się do haseł z programu prac na lata 1936–1937 przedstawionych przez A. Szyszko-Bohusza. Znaczną część rozmowy zajęła sprawa Wieży Grodzkiej. Sformułowanie: „prof. Szyszko-Bohusz udziela wyjaśnień w sprawie nadbudowy przykrycia hełmem Wieży Grodzkiej" dotyczy prawdopodobnie drugiego etapu remontu tej części Zamku. Wiadomo, że na początku lat 30. rozebrano dach projektu K. Skórewicza[39]. Na podstawie dostępnych źródeł nie jest jasne, czy od razu podniesiono wieżę o jedną kondygnację. Z wypowiedzi członków Komitetu trudno jest się zorientować, czy Wieżę Grodzką podwyższono już o kondygnację i dyskusja dotyczy tylko nadbudowy o hełm, czy też chodzi i o piętro, i o hełm.

Z opisu protokolanta wyłania się bardzo jasna funkcja Wieży Grodzkiej – „akcent architektoniczny przy zbiegu 2-ch fasad Zamku i fasady przeznaczonego do przebudowy skrzydła parterowego Pałacu pod Blachą". Wydaje się zatem, że obojętnie jak wysoka była Wieża Grodzka w 1935 r., to pomysł na zwieńczenie jej hełmem stanowił próbę stworzenia przez prof. A. Szyszko-Bohusza pionowego akcentu w panoramie miasta od strony bulwarów projektowanych zgodnie z myślą S. Starzyńskiego.

Z Protokołu dowiadujemy się, że kierownik robót przedstawił zebranym trzy warianty do akceptacji – sam optował „za hełmem ażurowym, silnie kontrastującym z pozostałymi wieżami". W Archiwum Narodowym w Krakowie zachowały się rysunki A. Szyszko-Bohusza. Wśród nich znajdują się szkice, które najprawdopodobniej zostały przedstawione komisji na posiedzeniu (il. 6)[40]. Ciekawostką jest, że w zachowanej dokumentacji A. Szyszko-Bohusza znajduje się również projekt ogrodu z bryłą Zamku, gdzie Wieża Grodzka stylizowana jest na budowlę

---

38 Protokół cytowany jest w oryginalnym zapisie, występują w nim reguły pisowni polskiej właściwe dla czasu jego powstania.

39 Król, *op.cit.*, s. 189; Lileyko, *op.cit.*, s. 261.

40 Lileyko, *op.cit.*, s. 265.

6. Adolf Szyszko-Bohusz, projekt przebudowy Wieży Grodzkiej, Archiwum Narodowe w Krakowie, sygn. ANK 29/651/210. Fot. Archiwum Narodowe w Krakowie / Adolf Szyszko-Bohusz, design of the reconstruction of Grodzka Tower, National Archive in Krakow, sign. ANK 29/651/210. Photo National Archive in Krakow

gotycką z czterospadowym dachem (il. 7)[41].

Minister Kościałkowski, przewodniczący Komitetu, zauważył potrzebę mocniejszego akcentu u zbiegu dwóch fasad Zamku, ale był zdania, że „przedstawione projekty nie harmonizują", a ażurowy hełm „jest niedostatecznie związany z całością budowli". Poprosił o „liczne zabieranie głosu w dyskusji". Należy sądzić, że rozwiązania A. Szyszko-Bohusza nie podobały mu się, a ponieważ wiedział, jak dużym zaufaniem prezydenta Ignacego Mościckiego cieszy się kierownik robót, chciał uzyskać opinię komitetu, z którą również należało się liczyć podczas dalszych prac.

Krytyczną ocenę ażurowego hełmu wydał generalny konserwator Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Jerzy Remer. Wskazał „wartość architektoniczną bryły Zamku w akcentach horyzontalnych". Powiedział, że ażurowe zwieńczenie Wieży Grodzkiej wprowadziłoby „niepokój, […] rozerwałoby bryłę, a także stworzyłoby niepotrzebną konkurencję dla Wieży Zegarowej, dominującej swym kształtem nad dzisiejszą sylwetą gmachu i akcentującej główne wejście do tegoż".

Podobną opinię wydał dyrektor Państwowych Zbiorów Sztuki dr Alfred Lauterbach. W swojej wypowiedzi odniósł się do naruszenia spokoju „charakteryzującego całość budowli".

Z kolei architekt Marian Lalewicz, profesor Politechniki Warszawskiej, uznał propozycję prof. A. Szyszko-Bohusza za właściwą i wymagającą „specjalnego przestudiowania". W projekcie tym widział bowiem możliwość otrzymania „kontrastu pomiędzy horyzontalnymi liniami Wieży

41 Szafrańska, *Ogrody Zamku*…, s. 232, 240.

7. Adolf Szyszko-Bohusz, projekt Ogrodu Dolnego, z lewej strony Wieża Grodzka w formie gotyckiej, Archiwum Narodowe w Krakowie, sygn. ANK 29/651/212. Fot. Archiwum Narodowe w Krakowie / Adolf Szyszko-Bohusz, design of the Lower Garden, on the left Grodzka Tower in Gothic form, National Archive in Krakow, sign. ANK 29/651/212. Photo National Archive in Krakow

Grodzkiej, a pionowymi Wieży Zegarowej". Podobnego zdania był drugi profesor Politechniki Warszawskiej – Rudolf Świerczyński.

Z powodu braku ostatecznej decyzji Komitetu w sprawie prac na Wieży Grodzkiej prof. A. Szyszko-Bohusz złożył wniosek o powołanie komisji specjalnej, która miałaby się zająć powstałym problemem. Tę cześć Protokołu zamknęła pierwsza uchwała posiedzenia (w omawianym źródle oznaczona nr 1).

> Uchwała Komitetu w sprawie Wieży Grodzkiej.
>
> 1. W sprawie nadbudowy i pokrycia hełmem Wieży Grodzkiej komitet wypowiada się za projektowanem przez Kierownictwo podniesieniem Wieży. Dążenie Kierownictwa do stworzenia w danym miejscu silnego akcentu jest prawidłowe. Szczegółowe przestudiowanie i przedyskutowanie projektów Wieży Grodzkiej winno być dokonane przez Komisję Specjalną 15-go października r.b. Po tym terminie zbierze się Komitet dla powzięcia ostatecznej decyzji.

Przytoczona uchwała ma charakter opinii. Pozytywnie przyjęto w niej dążenie do wprowadzenia silnego akcentu architektonicznego w tej części Zamku. Wyznaczono także termin posiedzenia komisji specjalnej. Warto nadmienić, że do czasu wojny zrealizowano wariant skromniejszy – założono na płaskim dachu taras z żelazną balustradą[42].

[42] Lileyko, *op.cit.*, s. 261.

Podczas dyskusji zajęto się także uchwałą (nr 2) dotyczącą odnowienia fasad pałacu Pod Blachą i rozbiórki nadbudowy lewego skrzydła pochodzącej z czasów rosyjskich. Te prace nie wzbudziły żadnych kontrowersji. Zaraz po przedstawionym projekcie przez A. Szyszko-Bohusza protokolant podał uchwałę, w której Komitet prace te „uważa za nader pożądane". O tej części remontu pisał w swojej monografii Zamku Aleksander Król, przywołując sprawozdanie z „Biuletynu Historii Sztuki" z 1937 r.[43].

Jak wynika z Protokołu, następna propozycja prof. Szyszko-Bohusza dotyczyła elewacji Zamku od strony Wisły. Projekt, który został bez żadnych uwag przyjęty w kolejnej uchwale Komitetu (nr 3), zakładał powiązanie sal reprezentacyjnych pierwszego piętra z ogrodami na tarasie górnym poprzez wybudowanie schodów zewnętrznych na osi środkowego ryzalitu fasady od strony Wisły. Dostrzec tu można nawiązanie do wcześniejszej koncepcji K. Skórewicza z 1927 r. Planowana przebudowa fasady widoczna jest na ilustracji 7, przedstawiającej projekt ogrodu.

Na posiedzeniu podjęto również uchwałę (nr 4) dotyczącą prac wykończeniowych w pokojach gościnnych Prezydenta RP „zgodnie z projektem". Niestety to sformułowanie zamyka pole analizy, ponieważ żadnych projektów nie załączono do Protokołu. Z przytaczanego już sprawozdania A. Szyszko-Bohusza dotyczącego lat 1934–1935 wiadomo jedynie, że chodzi o przestrzeń drugiego piętra skrzydła wschodniego.

Następnie omówiono zagospodarowanie terenów dolnych. Przewodniczący Komitetu, minister Kościałkowski, zwrócił uwagę, że ogród winien być dostosowany do potrzeb jego głównego użytkownika – prezydenta – tak, by mógł on w wolnych chwilach „poczuć się wolnym człowiekiem, […] musi mieć swobodę ruchów, zabezpieczony przed niedyskretnym okiem publiczności". Według pomysłu przewodniczącego teren prezydenckiego ogrodu powinien sięgać aż do rzeki. Jak zauważył, „ciągłość komunikacji wzdłuż Wisły należy utrzymać przez puszczenie drogi na przestrzeni parku tunelem". W ten sposób zakwestionowano na spotkaniu Komisji prace wykonywane na bulwarach przez zarząd miejski. Protokolant zaznaczył w tym miejscu, że przedstawiciele władz miasta – wiceprezydent inż. Jan Pohoski oraz kierownik Biura Regulacji i Pomiarów Kazimierz Saski – „uzasadnili konieczność wykonywanych prac". Niestety nie zostały spisane ich argumenty. Uchwała (nr 5) zamykająca ten temat mówi jedynie o przestudiowaniu i przedyskutowaniu „całości zagadnienia przez Komisję Specjalną w porozumieniu z Zarządem Miejskim".

Kolejne uchwały zapisane są już bardzo skrótowo, bez określania autorów wypowiedzi. Czy protokolant był zmęczony, czy może wszystkim członkom Komisji spotkanie zaczęło się dłużyć? Na te pytania na podstawie odnalezionego Protokołu nie można odpowiedzieć.

Komisji Specjalnej w kolejnej uchwale (nr 6) przekazano do rozważenia, niestety nieznane w szczegółach, prace na Wieży Zegarowej od strony podwórza oraz umieszczenie godła na Wieży od strony placu Zamkowego. Gdy porównuje się fotografie Zamku z tego okresu, wydaje się, że Komisja do pomysłu godła musiała ustosunkować się pozytywnie (il. 8 i 9).

Przedostatnia uchwała (nr 7) to akceptacja planu prac wykończeniowych w kuchni reprezentacyjnej i pokojach gościnnych prezydenta. Komitet wskazał również potrzebę dyskusji nad projektem Sali Bankietowej.

---

[43] Król, *op.cit.*, s. 191.

Ostatnia uchwała (nr 8) dotyczyła Łazienek Królewskich i była dla tego obiektu bardzo krzywdząca. Cały wysiłek finansowy, jak i organizacyjny miał być w najbliższym czasie skupiony na Zamku Królewskim. Na taki stan rzeczy na pewno składały się trzy czynniki: niewystarczające środki finansowe, bardziej zaawansowane prace remontowe, potrzeba ukończenia remontu budynku, który był siedzibą głowy państwa. Czy istniał też czwarty czynnik – osobiste preferencje kierownika robót? W tym miejscu trudno odpowiedzieć na to pytanie, ale niewielka uwaga poświęcona Łazienkom Królewskim w Protokole, skala planowanego remontu i wcześniejsze znaczne zaangażowanie prof. A. Szyszko-Bohusza w prace na Wawelu[44] mogą skłaniać do tego typu opinii.

8. Franciszek Gazda, *Widok Wieży Zegarowej*, 1931–1932, Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum. Fot. Archiwum ZKW / Franciszek Gazda, *View of the Clock Tower*, 1931–1932, Archive of the Royal Castle in Warsaw – Museum. Photo Archiwum ZKW

Ostatnią kwestią była sprawa „tynku na Zamku", poruszona przez dyrektora Państwowych Zbiorów Sztuki – dr. Alfreda Lauterbacha. Z jego wypowiedzi można się dowiedzieć, że tynki wykonane przez K. Skórewicza były „z założenia historycznego prawidłowe […] jednak ich stan obecny budzi poważne zastrzeżenia co do zewnętrznej strony reprezentacyjnej". A. Lauterbach zasugerował pomalowanie obecnych tynków wapiennych z domieszką cegły lub zastosowanie tynków szlachetnych. Protokolant zaznaczył, że w wywiązanej dyskusji wzięły udział trzy osoby (R. Świerczyński, A. Szyszko-Bohusz, J. Remer), jednak tylko generalnemu konserwatorowi przypisał wypowiedź, która przerzuciła odpowiedzialność za wygląd Zamku z Komisji na władze miasta. Remer zaznaczył bowiem, że „Zamkowi należytego znaczenia może dać przede wszystkiem prawidłowe uregulowanie Placu Zamkowego". Za te działania odpowiadał zarząd miejski i to on „winien przyspieszyć ogłoszenie konkursu architektonicznego na regulację".

Protokół kończą wnioski. Pierwszy, złożony został w imieniu całego Komitetu przez podsekretarza stanu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Władysława Korsaka.

---

44 Wojtyńska, *op.cit.*, s. 195.

> Po dokładnem zaznajomieniu się ze stanem robót renowacyjnych, dokonanych na Zamku Królewskim w Warszawie w czasie lat budżetowych 1934–1936, oraz po rozważeniu programu dalszych robót, przedstawionego przez Kierownictwo Odbudowy Zamku Królewskiego Komitet stwierdza, że wygląd zewnętrzny a w szczególności nieodrestaurowane dotychczas fasady od strony Wisły, oraz Pałacu pod Blachą pozostają w tak rażącej sprzeczności z istotą Zamku jako gmachu reprezentacyjnego Rzeczypospolitej i siedziby Najwyższego Jej Reprezentanta, że stan ten godzi głęboko w uczucia narodowe szerokich warstw społeczeństwa.
>
> Zważywszy na powyższe Komitet uznaje za konieczne uzyskanie w okresie 1936/37 z kredytu Państwa, kwot preliminowanych przez Kierownictwo robót w porozumieniu z Kancelarją Cywilną w wysokości 915.000 zł.

Protokolant zaznaczył, że wniosek został przyjęty, a zatem prof. A. Szyszko-Bohusz uzyskał poparcie Komitetu dotyczące dalszych prac i przekonał uczestników spotkania o potrzebie tak wysokiego dofinansowania. Jest to też pośredni dowód, że A. Szyszko-Bohusz, przedstawiając plan pracy na lata 1936–1937, nie ograniczył się do wymieniania tylko potrzeb i kwot, a rozwinął swoją wypowiedź, by przekonać członków Komitetu do sformułowania tak pozytywnego wniosku.

Następnie Protokół wymienia trzy wnioski prof. A. Szyszko-Bohusza. Dowiadujemy się z nich, że Komitet zaakceptował sprawozdanie z robót za okres poprzedni, program robót i „przedłożone rysunki", natomiast sprawy zwieńczenia Wieży Grodzkiej, remontu Wieży Zegarowej, tynków fasad oraz planu ogrodu dolnego przekazał komisjom specjalnym. Sformułowanie „przedłożone rysunki" znów dowodzi pośrednio, że kierownik robót, przedstawiając plany pracy, wspierał się dodatkowymi materiałami.

Ostatnim wnioskiem w tej części źródła jest wniosek Generalnego Konserwatora J. Remera. W dokumencie Państwowy Komitet ds. Odnowienia Zamku prosi Zarząd Miejski o przyspieszenie konkursu na regulację placu Zamkowego. Skądinąd wiemy, że ten konkurs rozstrzygnięto w 1937 r. – nagrodzono projekt Lecha Niemojewskiego, ale to wydarzenie nie jest już tematem badanego Protokołu.

PODSUMOWANIE

Uwaga, jaką poświęcono Zamkowi Królewskiemu w Warszawie na spotkaniu Komitetu w dniu 20 września 1935 r., ewidentnie dowodzi wielkiego znaczenia tej budowli. W omawianym Protokole wyraźnie widać główny cel wszystkich remontów tamtego okresu, a mianowicie dostosowanie całego Zamku do potrzeb głównej siedziby głowy państwa[45]. To przede wszystkim dlatego tak mało miejsca poświęcono Łazienkom Królewskim.

Zamek w Warszawie, zaraz po Zamku na Wawelu, był najważniejszym zabytkiem w ówczesnej Polsce. Oba obiekty traktowano jako pomniki przeszłości narodu i państwa,

[45] M. Wiśniewski, *Adolf Szyszko-Bohusz*, Kraków 2013, s. 24.

a tym samym symbole niepodległości i świetności Rzeczypospolitej[46]. Prace remontowe miały też stale podnosić rangę warszawskiego Zamku w świadomości zwykłych Polaków. Można się o tym przekonać na podstawie przytoczonego już zdania z wniosku podsekretarza stanu Władysława Korsaka o złym stanie fasad zamkowych. Podsekretarz określa obiekt „jako gmach reprezentacyjny Rzeczypospolitej i siedziba Najwyższego Jej Prezydenta", a stan obiektu „godzi głęboko w uczucia narodowe szerokich warstw społeczeństwa".

Protokół powstał na potrzeby wewnętrzne, jednak treści podjętych uchwał i decyzji prawdopodobnie były znane specjalistom z zakresu historii i historii sztuki. Dowodem może być zamieszczony w książce Aleksandra Króla *Zamek Królewski w Warszawie* cytat z *Kroniki Biuletynu Historii Sztuki i Kultury* z 1935 r.[47]. W rozdziale dotyczącym lat 1915–1939 autor cytuje informacje o pracach remontowych pod kierunkiem prof. A. Szyszko-Bohusza. Część informacji zawarta w *Kronice Biuletynu* i w analizowanym Protokole jest jednakowa, zatem autor musiał zapoznać się z dokumentem Komitetu.

9. Zofia Chomętowska, *Widok Wieży Zegarowej*, 1938–1939, Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum. Fot. Archiwum ZKW / Zofia Chomętowska, *View of the Clock Tower*, 1938–1939, Archive of the Royal Castle in Warsaw – Museum. Photo Archiwum ZKW

Nieodwracalną stratą jest niezachowana lub rozproszona dokumentacja dotycząca prac Komisji, komitetów i kierownika robót. Dodatkowo, ówczesne odkrycia architektoniczne i archeologiczne nie zostały naukowo opracowane bądź nie zachowały się z wojennej pożogi. Tym cenniejsze wydają się takie źródła jak omawiany Protokół, które pozwalają w jakimś stopniu poznać harmonogram spotkań, podejmowane tematy i rozwiązywane problemy. Dzięki

46 Dettloff, *op.cit.*, s. 211.

47 Król, *op.cit.*, s. 190; *Odbudowa Zamku Warszawskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury", r. 4, 1935, nr 1, s. 63–64.

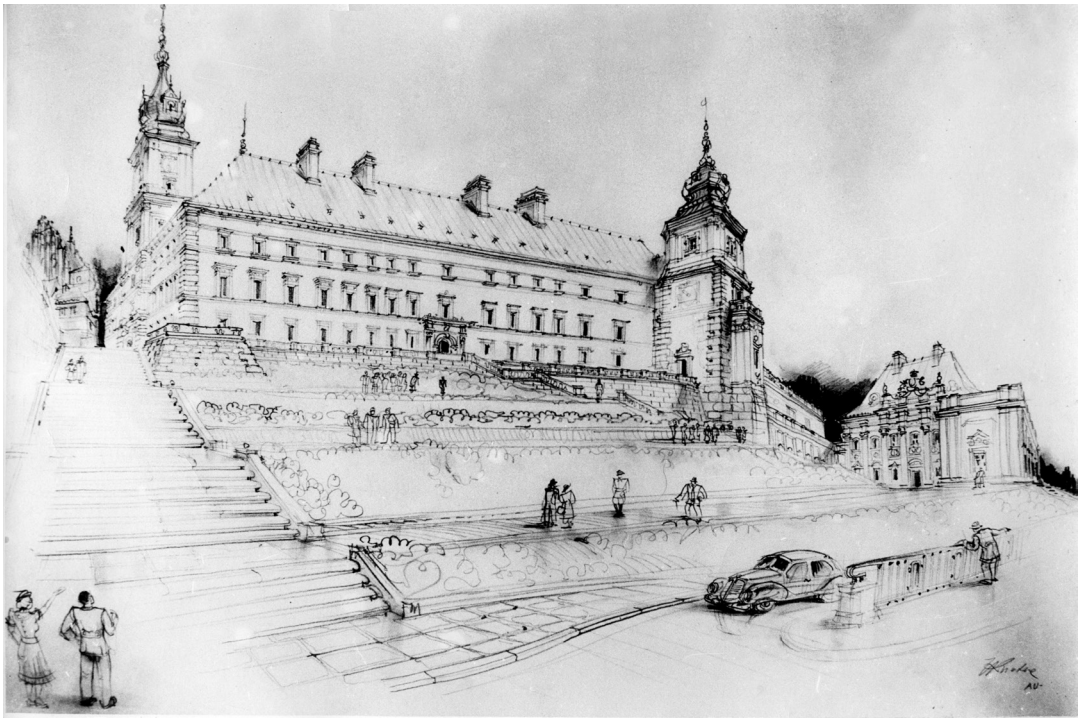

10. Jan Knothe, rysunek koncepcyjny przedstawiający Zamek i skarpę, 1949. Repr. za: M. Szafrańska, *Ogrody Zamku Królewskiego w Warszawie*, Warszawa 2017, s. 259 / Jan Knothe, concept drawing depicting the Castle and the embankment, 1949. Repr. after: M. Szafrańska, *Ogrody Zamku Królewskiego w Warszawie*, Warszawa 2017, p. 259

analizie dokumentu staje się również możliwe bardziej dokładne określanie dat poszczególnych remontów.

Kwerenda przeprowadzona w Zamku Królewskim w Warszawie w dokumentacji Aleksandra Króla wykazała brak tego typu protokołów[48]. Po zapoznaniu się z mikrofilmowymi reprodukcjami rysunków A. Szyszko-Bohusza z Archiwum Narodowego w Krakowie wydaje się, że w zachowanej spuściźnie profesora znajdują się rysunki wykorzystywane podczas spotkania 20 września 1935 r. Następnym krokiem badawczym byłaby kwerenda w Archiwum Akt Nowych w Warszawie i sprawdzenie, czy zachował się kolejny egzemplarz Protokołu bądź dokumentacja innych posiedzeń Komitetu ds. Odnowienia Zamku Królewskiego i Łazienek Królewskich.

Na zakończenie warto jeszcze spojrzeć na podejmowane problemy w analizowanym Protokole w szerszej perspektywie. W powojennych planach odbudowy Zamku Królewskiego odnaleźć można wiele nawiązań do zamierzeń ukształtowanych podczas obrad komisji. Choć trudno określić, czy projektanci Trasy W-Z z 1949 r. mieli jakąś wiedzę na temat koncepcji Zamku według projektów i planów prof. A. Szyszko-Bohusza, to rysunki południowej fasady

48 Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum, Archiwum Aleksandra Króla.

z barokowym hełmem Wieży Grodzkiej[49] budzą jednomyślne skojarzenie (il. 10). Temat ten wymagałby z pewnością osobnych studiów.

W omawianym Protokole pozytywnie rozpatrzono propozycję umieszczenia na Wieży Zegarowej herbu państwa. Do tego pomysłu powrócono w czasach odbudowy Zamku – zawieszono w tym miejscu herb Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Wizualna koncepcja odbudowanego Zamku opiera się w dużej mierze na realizacjach i projektach obu przedwojennych kierowników robót. Najświeższym dowodem jest obecnie odtworzony Ogród Dolny Zamku projektu Jakuba Zemły i Tomasza Zwiecha, który wyraźnie nawiązuje do planów prof. A. Szyszko-Bohusza.

[49] Szafrańska, *Ogrody Zamku*..., s. 259.

ANEKS 1

[Księga Nabytków Archiwum, Ks. Nab 2920, s. 14–17]

SPRAWOZDANIE
finansowo-techniczne za okres od 1-go kwietnia 1934 roku do 1-go września 1935 r.

Z budżetu M. S. Wewn. przekazano na roboty w Zamku Kr. i w Łazienkach Kr.:

w r. bud. 1934/35	380.000 zł.
w r. bud. 1935/36 /do 1.IX.35/	180.000 zł.
razem	560.000 zł.

Po spłaceniu zaległych należności za kamień dostarczony na elewacje w wysokości 14.500 zł. pozostało na roboty konserwatorsko-budowlane, na opał, światło, wodę, utrzymanie biura i świadczenia społeczne 545.000 zł.

Pozatem na roboty ziemne i rozbiórki przekazano:

1/ z Funduszu Pracy w r. 1934 –	32100
w r. 1935 – 75100	107.100 zł.
2/ z Pożyczki inwestycyjnej na budowę domu mieszkalnego dla funkcjonariuszów K.C. w r. 1935	40.000 zł.
3/ z Subwencji na budowę Przedszkola w r. 1935	30.000 zł.

Sprawozdanie obejmuje trzy grupy robót:
I roboty zewnętrzne,
II roboty wewnętrzne,
III roboty nieprzewidziane w programie, wykonane na żądanie Kancelarji Cywilnej.

Zamek Królewski

I. Roboty zewnętrzne.

1/ Elewacja od strony Zjazdu:

Rozebrano przybudówkę rosyjską pomiędzy Wieżą Grodzką i Bramą Grodzką. Na elewacji wykonano roboty murarskie, roboty kamieniarskie w piaskowcu i dolomicie/nowy gzyms, obramienia okienne i cokół/roboty tynkarskie, stolarskie, szklarskie i ślusarskie.

2/ Dachy od Wieży Grodzkiej do Wieży Zegarowej:

Zerwano pokrycie dachowe, rozebrano wiązanie dachowe i attykę, wykonano strop i wiązania żel-betowe, pokryto dach blachą miedzianą na przestrzeni od Wieży Grodzkiej do Sali Sejmowej włącznie, przemurowano i otynkowano kominy, ułożono na całej przestrzeni polepę. Wykonano instalacje oświetlenia elektrycznego, zabezpieczono przez zamarzaniem rury centralnego ogrzewania.

3/ Wieża Grodzka:

Przemurowano słupy międzyokienne, wykonano obramienia okienne w dolomicie, wzmocniono mury przez opasanie wieży dwoma klamrami z belek żelaznych, przeprowadzono badania fundamentów i przyległej szkarpy.

4/ Przedszkole im. Michaliny Mościckiej:

Wykonano zgodnie z projektem budynek murowany o pojemności m^3 3.630.00, teren okalający przedszkole podniesiono przez nawiezienie gruzu i ziemi od 0.50 mt. do 1.20 mt., wykonano instalacje: wodociągową, kanalizacyjną, gazową i oświetlenia elektrycznego.

5/ Roboty ziemne na tzw. terenach dolnych:

W celu przygotowania terenu pod budowę koszar dla oddziału zamkowego, wywieziono z tzw. Gnojnej Góry – 11.000 m^3 ziemi na teren przedszkola, placu ćwiczeń i parku dolnego, wykonano parkan wzdłuż linji regulacyjnej górnego bulwaru, wykonano wykopy pod nowy budynek mieszkalny dla funkcjonariuszów Kancelarji Cywilnej Prezydenta R.P.

II. Roboty wewnętrzne.

1/ W skrzydle północnym na II p. wykończono prowizoryczny lokal dla Kancelarji Cywilnej i Gabinetu Wojskowego.

2/ W skrzydle wschodnim na II p. w apartamentach Prezydenta R.P. wykonano przedpokój przy Wieży Władysława IV, salon, salę jadalną, kuchnię i sześć pomieszczeń gospodarczych. W celu dokładnego izolowania pomieszczeń gospodarczych od Sal Królewskich wykonano strop ogniotrwały nad Salą Tronową i Salą Rycerską.

3/ W skrzydle wschodnim na II p. wykończono mieszkanie dla Rodziny Prezydenta R.P. z dojściem od stron drugiego podwórza.

4/ W skrzydle południowym na I p. w Sali Mirowskiej, Pokoju Oficerskim i Kaplicy Stanisława Augusta wykonano roboty malarskie, pozłotnicze, sztukatorskie i stolarskie.

5/ W salach parterowych skrzydła gotyckiego wykonano podkład pod sztablaturę i roboty murarskie przy zejściu do piwnicy gotyckiej.

6/ W skrzydle południowem i zachodniem na II p. przebudowano według definitywnego planu lokal na biura dla Kancelarji Cywilnej.

7/ W skrzydle południowem na parterze przebudowuje się lokal na biura dla Gabinetu Wojskowego.

III. Roboty żądane przez Kancelarję Cywilną.

1/ Przebudowano na mieszkania służbowe dawny magazyn Żeglugi Polskiej.

2/ Odświeżono „Schody Wielkie" i apartament na I p.

3/ Przebudowano hall na parterze przy Wieży Wł. IV: rozebrano stropy nad piwnicą i parterem, wykonano sklepienia nad piwnicą renesansową i hall'em parterowym, wykonano i zmontowano odrzwia marmurowe i posadzkę marmurową.

4/ Wykonano gruntowny remont kotłowni i magazynów węglowych i koksowych.

5/ Wykonano zmianę instalacji gazowej na elektryczną w 2-ch łazienkach w apartamentach Prezydenta R.P.

6/ Wykonano gruntowny remont centralnego ogrzewania w garażu autokolumny, przebudowano piece w garażach Prezydenta R.P. i Prezydentowej, odnowiono garaże.

7/ Wykonano remont mieszkania dla Kapelana Prezydenta R.P., remont sal żołnierskich i kuchni w koszarach.

Łazienki Królewskie

1/ Pałac na Wodzie:
Wykonano remont dachu, skontrolowano przewody kominowe i piorunochrony.

2/ B. Podchorążówka:

Wykonano gruntowny remont wiązania dachowego i pokryto dach nową blachą cynkową, miedziowaną.

3/ Letni Domek i piętrowy dom ogrodników.
Odnowiono tynki na elewacjach.

Aneks 2

[Księga Nabytków Archiwum, Ks. Nab 2920, s. 20–21]

PROGRAM ROBÓT
W gmachach Reprezentacyjnych /Zamek Kr. i Łazienki Kr./
na r. 1936/37

I.	Zamek Królewski w Warszawie.	
1.	Wieża Grodzka	80.000
2.	Elewacja od strony Wisły łącznie z Kaplicą Saską /pokrycie dachów blachą miedzianą/	280.000
3.	Pałac pod Blachą: Gruntowne odnowienie wszystkich elewacji według projektu. Pokrycie dachu blachą miedzianą	85.000
4.	Park dolny /pierwsza serja robót/	100.000
5.	Budowa wojskowego magazynu amunicji i żywności	40.000
6.	Kuchnia reprezentacyjna /dalsza serja robót/	20.000
7.	Sala Bankietowa i kredens	80.000
8.	Pokoje gościnne /wykończenie/	75.000
9.	Sale Królewskie /do Sali Ansamblowej, dalsza serja robót/	30.000
10.	Wieża Zegarowa i schody poselskie oraz godło Państwa	50.000
		840.000 zł.

II. Łazienki Królewskie w Warszawie.	
11. Tzw. „Oberża": pokrycie dachu nową blachą cynkową	14.000
12. Drobny remont oraz roboty żądane przez Kancelarję Cywilną	10.000
	24.000 zł.
III.	
13. Ogólna konserwacja budynków	10.000
14. Opłata za opał, światło i wodę	5.000
15. Utrzymanie biura	36.000
	51.000 zł.
Razem	915.000 zł.

STRESZCZENIE

Artykuł jest analizą *Protokołu z posiedzenia Państwowego Komitetu do spraw Odnowienia Zamku Królewskiego i Łazienek Królewskich w Warszawie odbytego w dniu 20 września 1935 r.* i skrótem pracy dyplomowej na Podyplomowych Studiach Varsavianistycznych na Uniwersytecie Warszawskim.

Przedstawiono struktury i funkcjonowanie instytucji zajmujących się remontami budynków reprezentacyjnych w okresie międzywojennym. W skrócie chronologicznym ukazano wybrane, znane z literatury remonty prowadzone w Zamku Królewskim w tamtym okresie, co dało następnie możliwość odniesienia się do nich podczas analizowania Protokołu.

Materiał został znaleziony w 2018 r. i stanowi źródło do poznania specyfiki pracy i charakteru działań Komitetu oraz kierownika robót – Adolfa Szyszko-Bohusza. Protokół pozwala w pewnym stopniu zrekonstruować harmonogram spotkań, podejmowane tematy i rozwiązywane problemy, np. ogród na terenach dolnych, wygląd Wieży Grodzkiej, nadbudowa skrzydła pałacu Pod Blachą. Dzięki analizie dokumentu staje się również możliwe bardziej dokładne określanie dat poszczególnych remontów. Zaangażowanie, z jakim podchodzono do remontu Zamku Królewskiego w Warszawie, dowodzi, że był on uznawany za najważniejszy zabytek w ówczesnej Polsce, zaraz po Zamku na Wawelu. Oba obiekty traktowano jako pomniki przeszłości narodu i państwa, a tym samym symbol niepodległości i świetności Rzeczypospolitej. Zamek warszawski miał znaczenie nie tylko jako historyczna siedziba polskich królów, ale też jako obecna siedziba Prezydenta RP.

SŁOWA KLUCZOWE: Kazimierz Skórewicz, Adolf Szyszko-Bohusz, Zamek Królewski w Warszawie – remonty, Wieża Grodzka, Wieża Zegarowa, Ogrody Zamku Królewskiego w Warszawie, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości

SUMMARY

BLUEPRINTS FOR THE RECONSTRUCTION AND RENOVATION OF THE ROYAL CASTLE IN WARSAW IN LIGHT OF THE *MINUTES FROM THE MEETING OF THE STATE COMMITTEE FOR THE RENOVATION OF THE ROYAL CASTLE AND ROYAL ŁAZIENKI FROM 1935*.

The article analyses *Minutes from the meeting of the State Committee for the renovation of the Royal Castle and Royal Łazienki from 20 September 1935* and an abridged version of a graduation thesis written at the Post-Graduate Course in Warsaw Studies at the University of Warsaw.

The structures and functioning of institutions dealing with the renovation of representative buildings in the interwar period are presented. In a short chronological order, selected renovations carried out in the Royal Castle at that time, known from the relevant literature, were shown, which made it possible to refer to them during the analysis of the Minutes.

The text was found in 2018 and is a source of information about the specific nature of the work and the nature of the activities of the committee and the works manager - Adolf Szyszko-Bohusz. The Minutes allow to reconstruct to some extent the schedule of meetings, the topics addressed and the problems solved, e.g. the garden in the lower section, the outward appearance of the Grodzka Tower, the extension of the wing of the Copper-Roof Palace. Thanks to the analysis of the document, it is also possible to determine more precisely the dates of individual renovations. The commitment with which the renovation of the Royal Castle in Warsaw was approached proves that it was considered to be the most important monument in Poland at that time, second only to the Wawel Castle. Both buildings were treated as monuments to the past of the nation and the state, and thus a symbol of the independence and splendour of the Republic of Poland. The Warsaw Castle was important not only as the historical seat of Polish kings, but also as the present seat of the President of the Republic of Poland.

KEY WORDS: Kazimierz Skórewicz, Adolf Szyszko-Bohusz, Royal Castle in Warsaw – renovations, Grodzka Tower, Clock Tower, Gardens of the Royal Castle in Warsaw, Society of Protection of Historical Monuments

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum, Archiwum Aleksandra Króla

AD I/1/65, Notatki z wydawnictw i relacje o pracach na Zamku prowadzonych przez prof. Szyszko-Bohusza w latach 1928–1939

AD I/1/66, Relacje ludzi pracujących przy przebudowie Zamku w okresie międzywojennym

AD I/1/67, Wypisy ze źródeł archiwalnych i drukowanych dotyczących Zamku przed 1939 r.

AD I/1/137, Plany Zamku Królewskiego w Warszawie, wykonane przed 1939 r.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

www.warszawa1939.pl (dostęp: 20 III 2019 r.)

OPRACOWANIA

Baraniewski W., *Kazimierz Skórewicz: Architekt, konserwator, historyk architektury 1866 –1950*, Warszawa 2000, s. 99.

Dettloff P., *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918–1930. Teoria i praktyka,* Kraków 2016.

Englert J., Malinowski M., *Zamek Królewski w czasach Drugiej Rzeczypospolitej,* Warszawa 1993.

Gaczoł A., *Adolf Szyszko-Bohusz*, w: *Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, z. 2, Poznań 2016, s. 255–257.

Król A., *Zamek Królewski w Warszawie. Od końca XIII w. do 1944 r.*, Warszawa 1971.

Krzyżanowska H., *Kazimierz Skórewicz,* w: *Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, z. 2, Poznań 2016, s. 233–234.

Lileyko J., *Zamek Królewski w Warszawie*, Warszawa 1986.

Szafrańska M., *Ogrody Zamku Królewskiego w Warszawie*, Warszawa 2017.

Szafrańska M., *Wybrzeże Gdańskie, Zamek i fontanna Bakczysaraju. O urbanistycznym kontekście przedwojennego ogrodu zamkowego w Warszawie*, „Kronika Zamkowa", 2000, 1 (39), s. 152–164.

Wiśniewski M., *Adolf Szyszko-Bohusz*, Kraków 2013.

Wrede M., *Badania Kazimierza Skórewicza nad przebudową jagiellońską Zamku Królewskiego*, „Kronika Zamkowa", 1989, 2 (20), s. 3–21.

Wojtyńska W., *Działalność Państwowych Zbiorów Sztuki*, „Kronika Zamkowa", 2005, 1-2 (49-50), s. 193–219.

Odbudowa Zamku Warszawskiego, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury", r. 4, 1935, nr 1, s. 63–64.

Michał Sobieraj, absolwent Podyplomowego Studium Muzealniczego i Podyplomowych Studiów Varsavianistycznych na Uniwersytecie Warszawskim. Kustosz Działu Oświatowego Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum. Współautor takich wydarzeń w Zamku, jak *Sen Watteau* (Noc Muzeów 2013), wystawa *Żywe kobierce* (2014), impresja ogrodowa *Gardenarium Jego Królewskiej Mości* (2017).